

Акматалиев А.Т.

ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ОЙЧУЛДАРДЫН НРАВАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ

Акматалиев А.Т.

ПРАВСТВЕННЫЕ ИДЕИ ЛЮДЕЙ В СРЕДНИЕ ВЕКА

В данной статье исследуются нравственно-этические идеи средневековых легендарных мыслителей

Кыргыздарда дүйнө жөнүндө системага түшкөн теориялык аң-сезими калыптанганга чейин эле болмуштун закондору, закон ченемдүүлүгү жөнүндө ой жүгүртүүлөр, элестөөлөр, байкоолор муундан -муунга сакталып келген. Аны эл арасына жайылткандар кыргыздардын ой-жүгүртүү тарыхында «легендарлуу ойчулдар» деген наамга ээ болгон Жайсаң-ырчы, Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай-сынчы, Асан-кайгы, Санчы-сынчылардын чыгармалары бизге фрагментардуу түрдө, үзүндү формасында жетти. Бул чыгармалар өткөн тарыхый реалдуулукту объективдүү чагылдыргандыгы менен баалуу. Легендарлуу ойчулдарга арналган адабий - жазуу булактар болбогон-дугуна байланыштуу биз керектүү материал-дарды КРУИАдагы Манас таануу жана көркөм маданият боюнча Улуттук борбордун кол жазмалар фондунан ала алабыз. Ошону менен бирге сөзсүз түрдө академик А.Алтымышбаевдин, профессор Б.Аманалиевдин эмгектерине таянышыбыз зарыл. Кыргыздардын социалдык-саясий, философиялык, этико-эстетикалык ой жүгүртүүсүнүн тарыхында көптөгөн маанилүү окуялар, фактылар жогоруда аталган ойчулдардын аты менен байланыштуу. Тарыхый окуяларды четке кагууга болбойт, анткени ошол окуялардын алкагында гана элдик даанышмандардын дүйнө кабылдоосу калыптанып, өнүккөн.

Кыргыз легендарлуу ойчулдарын этика-лык-нравалык проблемаларды чечүүдөгү тарыхый өтүүчүлүк бириктирип турат. Алардын руханий мурастарынын баалуулугу катары элдик менталитеттин толук жана терең чагылдырылышы эсептелет. Легендарлуу ойчулдардын белгилүү өкүлдөрүнүн бири - Жайсаң ырчы. Ал ар тараптуу таланттуу акын, комузчу, элдин тагдырына күйгөн, алар үчүн күрөшкөн атуул катары каралат. Анын чыгармачылыгынын негизги темасы мезгилдин курч проблемаларына арналган. Ойчулдун көңүлүнүн борборунда адамдардын социалдык мамилелери, моралдык сапаттары, доордун этикалык, эстетикалык баалуулуктары турат. Демек, Жайсаң ырчынын жалпы философия-лык көз караштары коомдук жашоонун, социалдык, класстык антогонизмдин жана каршылыктардын таасиринде калыптанып,

өнүккөн. Ойчул жашаган доорго кайрыла турган болсок, бул мезгилде кыргыздар негизинен мергенчилик, мал чарбачылыгы менен күн көрүшкөн, ал кезде жер иштетүү өнүгө элек эле. Ушундай жашоо шартынын негизинде кыргыздарда ой жүгүртүүнүн жана дүйнө түшүнүүнүн синкреттүү формасы пайда болгон жана объективдүү реалдуулукка антропоморфттуу мамиле үстөмдүк кылган. Кыргыздар политеисттик ишенимдерди карманышып, тотемдерге, рухтарга сыйыныш-кан¹. Байыркы кыргыздар дүйнөнүн башаты катары суу менен отту санашканын көптөгөн маалыматтарга, фактыларга, археологиялык изилдөөлөргө таянып айтууга болот.

Жайсаң ырчы IX к. жашаган². Бул доордо кыргыздарда курчап турган айлана-чөйрөгө карата көп тараптуу, синкреттүү системадагы көз караштар калыптанган. Демек, элдин дүйнө баамдоосунун мындай формасынын таасиринде Жайсаң ырчынын дүйнөгө болгон көз карашы негизделген. Кол жазмалар фондунун материалдарына таянып, ойчулдун Кушчу уруусунан экендигин айтууга болот. Жайсаң ырчы ар дайым эл арасына аралашып, адамдардын оозунан түрдүү окуялар, тарыхый фактылар, баатырдык эрдиктер жөнүндө уккан³. Ал маалыматтарды Жайсаң ырчы жеңил эсине тутуп, аны өзүнүн поэтикалык лабораториясында иштеп чыгып, кайрадан ыр же дастан - поэма түрүндө элге тартуулаган.

Белгилүү болгондой, элге кызмат өтөгөн, элдин мүдөөсүн канааттандырган, анын максатын, идеалын чагылдырган эмгектерди жараткандарды таланттуу адамдар, даанышмандар деп аташат. Ушундай сыймыкка ээ болгон Жайсаң ырчынын жашоо жолун дагы конкреттештирип, тактай турган болсок, легендарлуу ойчул IX кылымдын ортосунда жашаган экен.

Байыркы тарыхтын жазуу эстеликтерине жана археологиялык табылгаларына дагы бир ирет кайрылсак, енисейлик кыргыздар IX

¹ Караңыз: Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа.-Бишкек, 1999.-100-бет.

² Мамыров М. Кыргыз адабиятынын тарыхынан.-Ф., 1980.-28-бет.

³ Караңыз: Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа.-Бишкек, 1999.-159-163-беттер.

кылымдын ортосунда, тагыраак алганда 840-жылы күчтүү борбордоштурулган мамлекетти түзүүгө жетишкендиги жөнүндө айтууга болот. Кыргыздар тарыхый мекени-Талас аймагына көчүп келишкенде, аларды Кыргызхан (өзүнүн аты - Адырек- Алгыр) аттуу адам башкар-ган. Анын ишмердүүлүгүнүн оң жактарын Жайсаң ырчы өз ырларында даңазалаган, башкаруучунун аскер ишиндеги жетишкен-диктерин, улуу эрдигин, кол алдындагыларга болгон мамилесин терең чагылдыра алган. Кыргызхандын улуу салымы анын бардык урук жана урууларды бириктирип, ынтымакка үндөгөн акылман саясатында турат.

Ойчул өзүнүн ырларында тынчтыкта жашоого, элдин кызыкчылыгын жактоого, биримдикке чакырган. Жайсаң ырчынын идеясы боюнча социалдык теңсиздиктен адамдарды моралдык-этикалык өнүгүү гана сактайт. Бул планда ойчулдун көз караштары европалык агартуучулардын гуманисттик идеялары менен үндөшүп кетет. Жайсаң ырчынын идеясы боюнча акча культу, байлык, бийлик акылга, моралдык кайра жаралууга орун бергенде гана коом туура багытта өнүгөт. Демек, Жайсаң ырчынын философиялык, руханий идеялары азыркы күндө да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Легендарлуу ойчулдардын улуу өкүлдөрүнүн бири - Токтогул ырчы. Ал Жаныбек хан бийлик жургузгон доордо жашап, өз ырларын жазган. Кээ бир изилдөөлөр боюнча ырчы XIV к. жашаган. Эл арасында "Болсоң Токтогулдай ырчы бол" деген сөз да бекеринен айтылбаса керек.

Акын жашаган доорго анализ беруу учун Жаныбек хан жөнүндөгү маалыматтарга көңүл буруу зарыл. Жаныбек хан өз доорунун эң алдыңкы башкаруучусу, ойчул акылманы болгон. Ал өзүнүн айланасына акыл - эстүү билермандарды, чынчыл, адилеттүү дааныш-мандарды, ырчыларды чогултуп, кеңештерин уккан. Ошону менен катар Токтогул ырчы Жаныбек хандын терс сапаттарын ашкере-леген.

Акын кыргыздын чыныгы уулу катары социалдык теңсиздиктин себептерин ачып көрсөтүүгө аракеттенип, коомдук проблемаларды түшүнүүгө умтулган. Өз ырларында Кудаяндын туура эмес иштерин ачык ашкерелегендиги үчүн акынды дарга аскандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Хандын каарынан корккон эл түнү чөлгө уурданып барышып, Токтогулдун өлүгүн алып келишип, салты менен көмүшөт. Токтогул ырчынын эжесинин арманы сакталып калган.

Токтогул ырчы өзүнүн чыгармалары аркылуу кыргыз элинин коомдук-саясий, философиялык жана социалдык-этикалык аң-сезиминин өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген. Кет Бука өткөндүн көрүнүктүү рухий феномени

катары баалуу. Ал Найман уруусунан келип чыккандыгы жөнүндө кол жазмалар фондунда материалдар сакталган. Ал ар тараптуу адам болгон: акылдуу, ырчы-акын, комузчу, айтышта эч кимди алдыга чыгарган эмес.

Кет Бука жөнүндөгү кызыктуу маалыматтар бир эле кыргыз фольклорунда эмес, коңшулаш түрк элдеринде да кездешет. Чынгызхандын уулу Жучухандын өлүмүн эл угуза албай, айласы кетип, акыры Кет Буканы суранышат. Эмне учун Чынгызхандын жакын адамдары, кеңешчилери угузбастан, Кет Букага токтолушту? Анткени ырчы чындыкты суйгөн, адилеттүү, эл сүймөнчүлүгүнө ээ болгон адам эле. Кет Бука өзүнүн күүсү аркылуу суук кабарды Чынгызханга жеткирет⁴.

Бул ырларда элдик дүйнө тушунунун негиздери: өмүргө, өлүмгө, жакшы, жаманга болгон мамилеси берилген. Эгерде куш Айды, Күндү карай учса, анда өмүрдүн бүтүшү жөнүндө ой айтылат. "Адам өлгөндө анын жаны асманга учат" деген элестөө-бир эле кыргыздардын эмес, көптөгөн элдердин байыртадан келе жаткан ишеними. Кет Бука легендарлуу ырчы катары элдин жүрөгүндө калат, себеби анын идеялары убактылуу проблемаларды эмес, түбөлүк маселелерди козгоп, философиялык мазмунга ээ. Легендарлуу ойчулдар эң жогорку баалуулук катары жакшылык жасоону эсептешкен⁵. Чыгыш ойчулдарынын чыгармаларынан да ушундай идеяларды байкоого болот, мисалы, Навои адам баалуулугу оң моралдык сапаттарга ээ болуп, бийликти, байлыкты жек көрө билүүдө деп эсептеген².

Белгилүү болгондой, этиканын тарыхында жакшылык жана жыргалчылык проблемасы боюнча ар түрдүү, көбүнчө маңызы боюнча бири-бирине карама-каршылыктуу идеялар айтылган. Бир топ ойчулдар эң жогорку жыргал катары Кудайды (мисалы, Платон) эсептешсе, башкалары жакшылыкты реалдуу турмуштун өзүнөн издешкен. Аристотелдин ою боюнча адам умтулган бардык нерсеи - бул жыргалчылык. Бирок, ойчул өз идеясын төмөнкүчө бекем-дейт: «жыргалчылык материалдык байлыкта, ырахат алууда, жада калса, изгиликте эмес. Жыргалчылык байлык менен жетишпеген-диктин ортосундагы жолду табууда»⁶.

Дагы бир ойчул - Асан Кайгынын ой жугуртуусунун предмети болуп жамандык

⁴ Караңыз: Казак- кыргыз фольклордук байланышы. - Ф., 1976.-69-бет.

⁵ Караңыз: Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Бишкек, 1999.-144-бет.

⁶ Караңыз: Жумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XV вв. -М.: Изд. МГУ, 1974.-189-бет.

жоюлган жалпы гармонияны негиздеген жолдорду жана ыкмаларды издөө эсептелет. Жамандыктын турмушта орун алып, басымдуулук жасашы анын пикири боюнча жалпы этикалык нормативдердин - өз ара урматтоонун, гуманизмдин бузулушу менен байланышкан. Гармониянын негизин жараты-лышка, жаныбарларга, бардык жандуу нерселерге карата сүйүүнү, камкордукту белгилеген гуманизм түзөт⁷. Боор ачуу, камкордук көрүү пассивдүү болбош керек, Асан Кайгы адамдарды жакшылык жасоого чакырган, ал үчүн жөн гана сүйүп, боор ачуу жетишсиз, адам жаш кезинен жакшылыкты жамандыктан, акылдуулукту акылсыздыктан, жүрөктүүлүктү коркоктуктан ажырата билүүгө чакырат. Ойчулдун пикири боюнча ар бир пайдалуу иш-адамдын оң сапаты, ал эми зыяндуу иш - терс сапат. Асан Кайгы адилеттүүлүктү жалганчылыкка, коркоктукту эрдикке, сабатсыздыкты акылга карама-каршы койгон. Ойчул уруулар аралык согуштарды, чыр-чатактарды айыптап, элди ынтымакка чакырган⁸.

Демек, Асан Кайгынын чыгармаларында жогорку нравалык идеал негизделип, моралдык ишенимдер жана сезимдер адамдын иш-аракетинин негизги ички мотиви катары каралган. Ойчул прогрессивдүү нравалык идеялардын кенири жайылышына умтулуп, адамдардын жакшы турмушу ал идеяларды кабыл алуу менен байланышкан деген жыйынтыкка келген. Бул мааниде Асан Кайгынын этикалык кез караштары прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон деген корутунду чыгарууга болот. Бирок, ошол эле мезгилде белгилей кетүүчү нерсе: Асан-кайгы дүйнөгө болгон көз карашынын чектелгендигине, бир тараптуулугуна байланыштуу нравалуулуктун айрым маселелерин бир жактуу жана туура эмес түшүндүргөн. Бирок, орто кылымдагы ойчул-акындардын дүйнөгө болгон көз карашындагы мындай кемчилик алардын нравалуулуктун негизинде жаткан жана адамдын моралдык сапаттарын аныктаган себептерди түшүнө албагандыгы менен байланышкан.

Дагы бир ойчул - Толубай сынчы адилеттүүлүктү, кең пейилдикти колдоп, адамды тарбиялоо маселесине көп көңүл бурган. Адеп-ахлактуу, жөнөкөй адамдарды даназалап, Толубай сынчы өзүнө чейинки жана өзү жашаган доордогу адамдардын моралдык көз караштарындагы, жүрүм-турумундагы жана мүнөзүндөгү прогрессив-дүү, пайдалуу

идеяларды жалпылап, кыргыз элинин рухий маданиятынын проблемаларына этикалык ой-жугуртуу салтын өнүктүргөн.

Толубай сынчы кең пейилдүүлүктү негизги этикалык категория катары чагылдырат, ал эми терс моралдык сапат катары ач көздүктү эсептейт. Ойчулдун идеясы боюнча ачкөздүк бардык жаман иштердин себеби, ал адилеттүүлүктөн айрым, эс-акылды жоготот: "Кең пейилдүү кейибейт, тар пейилдүү жарыбайт". Толубай сынчынын этикалык көз караштарына мүнөздүү дагы бир көрүнүш-жөнөкөй, колунда жок элдин тагдырын жеңилдетүүгө болгон аракет, умтулуу. Ошол себептуу ойчулдун этикалык идеяларынын негизи катары анын турмуштук проблема-ларды социалдык өнүгүүнүн маселелери менен диалектикалык байланышта карашы эсептелет: "Ырыс алды ынтымак", "Ынтымак барга ырыс токтойт, ынтымаксыздан ырыс качат"¹, "Киши өлтүрүү, кан төгүү-канкордук", "Жакшы болчу жигит алсызга карашат". "Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол" деген элдик сөздүн өзү эле кыргыз маданиятындагы Толубайдын ордун белгилейт. Орто кылымдын аягындагы дагы бир ойчул - Санчы сынчынын дүйнөгө болгон көз карашынын негизги мүнөзү болуп гуманизм эсептелет. Ал айлана-чөйрөсүндө өкүм сүргөн адилетсиздикке каршы күрөшүүгө үндөп, оптимисттик маанайда ой жүгүрткөн. Жогоруда аталган ойчулдар нравалык-этикалык проблемаларды чечуунун негизги жолу катары жакшылык жасоону түшүнүсө, Санчы сынчынын чыгармаларында социалдык-сынчыл мотивдер моралдык тенденциянын үстүнөн басымдуулук кылат.

Демек, Санчы сынчы өзүнүн чыгармаларында адилеттүүлүк идеясын колдоп, элдин эзүүсүнө каршы чыккан. Ойчул өзүнүн нааразычылыгын билдирүү аркылуу элди башкаруучуларга, коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө карага пикирин чагылдырууга аракет жасаган. Санчы сынчы нравалыкка жатпаган жүрүш-турушту сындап гана тим болбостон, жалпы адамзаттык принциптерди негиздөөгө жол ачкан. Демек, орто кылым-дагы легендарлуу ойчулдардын моралдык көз караштары кыргыз философиясынын, анын ичинде этикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүндө чоң мааниге ээ.

Кыргыз ойчулдары өз чыгармаларында адилеттүүлүктүн жана моралдын нормасы катары эсептелген нравалык сапаттарды жана адамдардын мүнөздөрүн даназалашып, адам абийирин тебелеген терс көрүнүштөрдү айыпташкан. Ушул мааниде өзүнүн тарыхый жана таптык чектелгендигине, ирээтсиздигине карабастан кыргыз даанышмандарынын бай

⁷ Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе.-124-бет.

⁸ Караңыз:Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа.-Бишкек, 1999.-149-бет.

этикалык мурасы бүгүнкү күнү да актуалдуулугун жоготкон жок.

Жыйынтыктап айтканда, орто кылым-дагы ойчулдар моралдык принциптерди, негиздерди, мезгилдин талаптарын негиздеп, коомдук көрүнүштөрдү реалдуу, объективдүү чагылдырууга аракет жасашкан. Алардын философиялык этикалык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчө мүнөзү катары адам турмушуна гумандуулукту жайытууга болгон аракеттерин кароого болот. Чындыгында, ойчулдардын табигый жана коомдук турмуштагы өзгөрүүлөрдүн маңызын түшүнүүгө болгон аракети алардын эмпирикалык байкоосунун натыйжасы болуп эсептелет. Ошондуктан

алар реалдуулукту кээ бир учурларда бир тараптуу, субъективдүү түрдө түшүндүрүшкөн.

Адабияттар:

1. Муминов И. М. Великий энциклопедист из Хорезма.-Ташкент, 1973.-34-б.
2. Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа.- Бишкек, 1999.-155-б.
3. Геюшев С. Этическая мысль в Азербайджане (исторический очерк). - М.- Баку, 1968.-154-бет.
4. Конрад И. И. Запад и Восток.-М.: Наука, 1972.-482-бет.
5. Философский энциклопедический словарь. - М, 1989.-178-б.
6. Кессиди Ф. Сократ.-М., 1988.-82-бет.